

УДК 903.08:7.04"637.7"

DOI <https://doi.org/10.52213/archaeologicalceramology.vi1-2.67>

© Віталій Отрощенко, 2021

Професор, доктор історичних наук,
завідувач Відділу археології енеоліту – бронзової доби
Інституту археології НАН України.
ORCID ID 0000-0001-5707-8384.
otrok_o@ukr.net (Київ, Україна)

Ефект мультиплікації в декоруванні посуду доби пізньої бронзи

Проаналізовано систему декорування доби пізньої бронзи. Розглянуто ефект мультиплікації в оздобленні глиняного посуду означеного періоду.

Ключові слова: українська керамологія, археологічна керамологія, доба пізньої бронзи, глиняні вироби, орнамент, знаки, композиція, ефект мультиплікації.

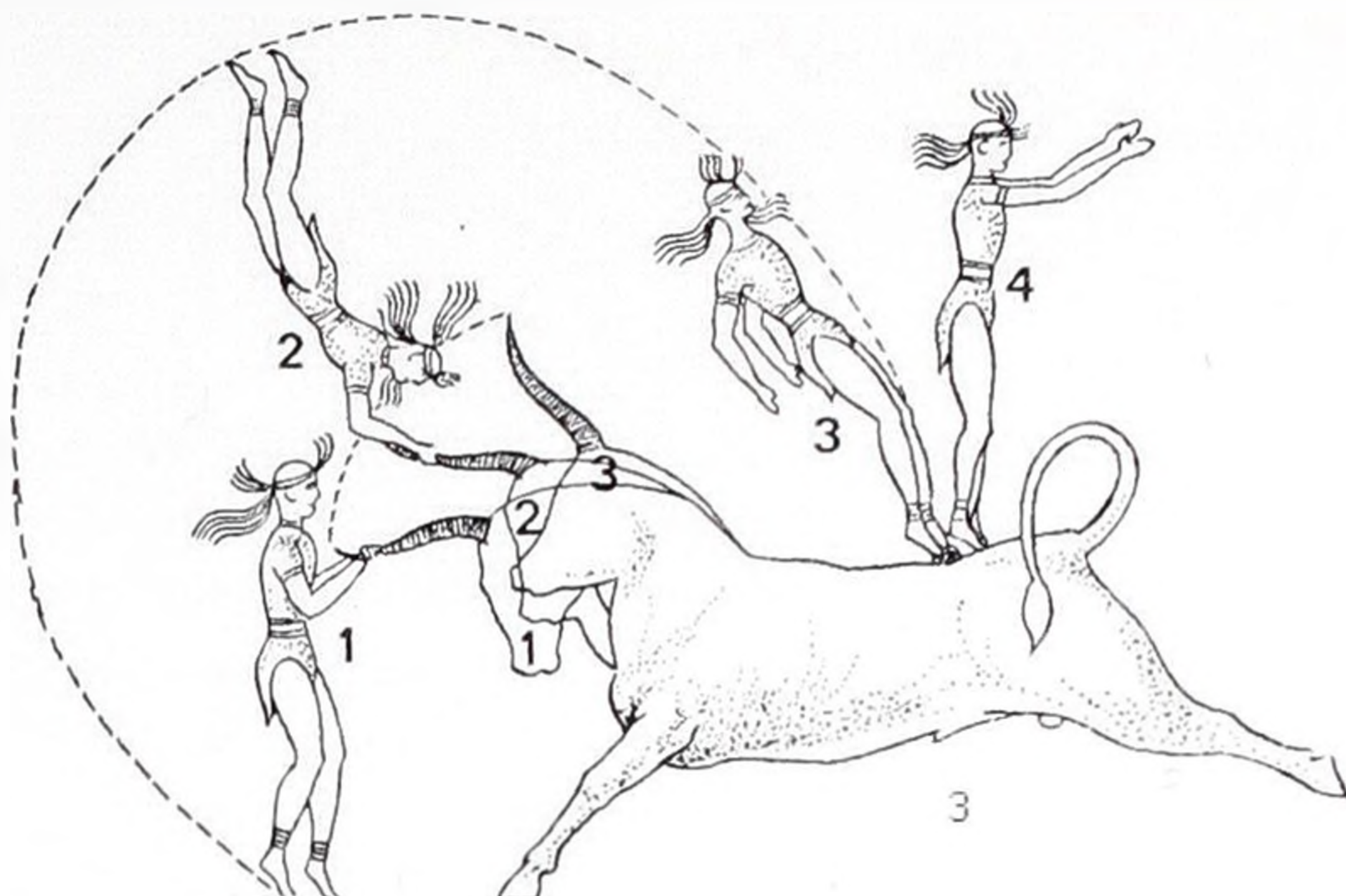
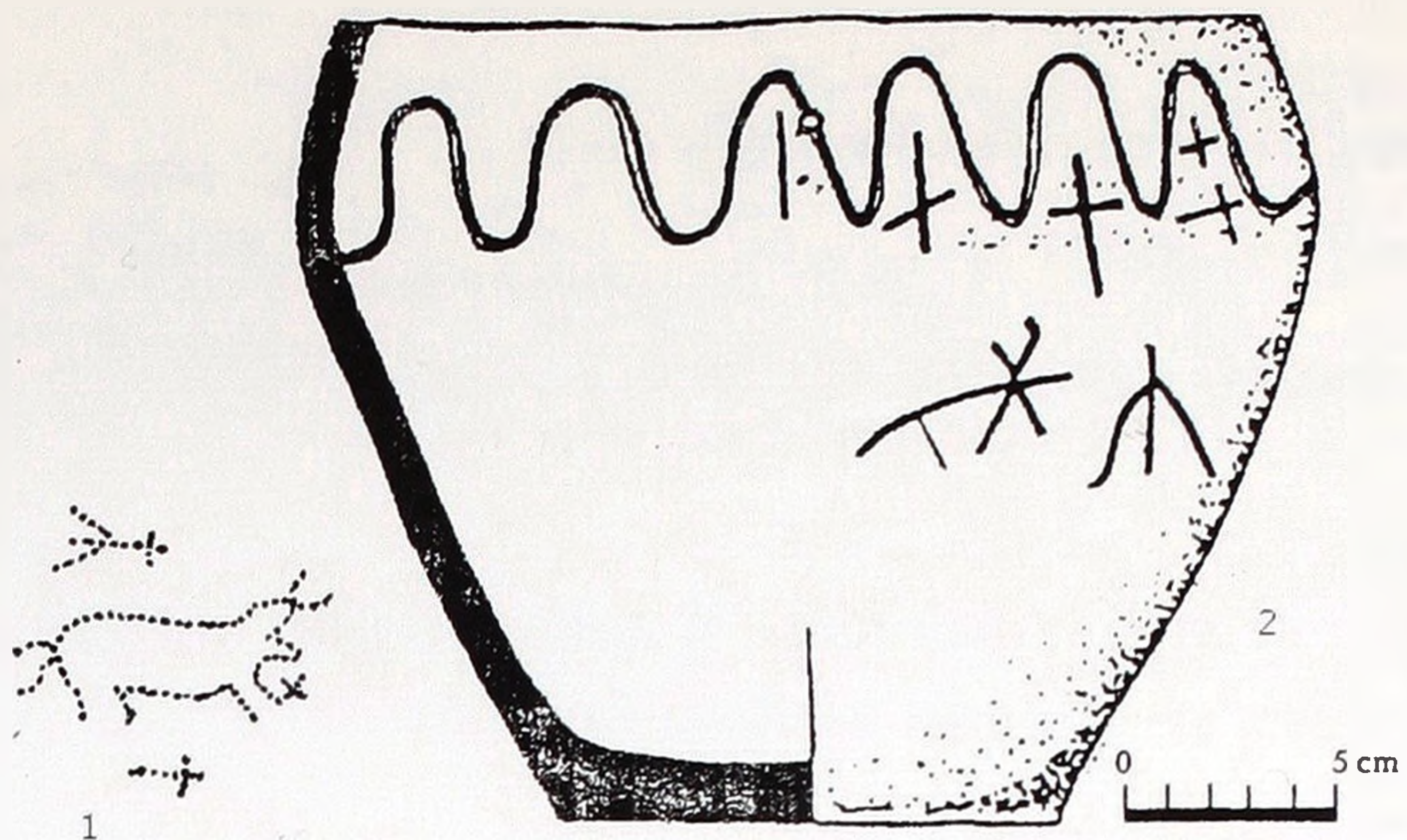
Прологом до епохальних змін на переході до пізньої бронзи стала доба легких колісниць з колесами на шпичках, запряжених кіньми.

Можна припустити, що споглядання швидкого руху коліс на шпичках дало чи не перше уявлення щодо ефекту мультиплікації в суспільствах скотарів Степу. Вихровий ефект обертального руху колеса вивів на образ свастики – сакрального символу аріїв-колісничних. Обертання свастики, насадженої на вісь, породжує оптичний ефект колеса на шпичках. Його зафіксовано в тих випадках, коли свастику вписували ззовні в коло дна горщика. Ефект підсилювався, коли посудина (кубок) мала піддон, і коло піддону заодно зі свастикою ще гармонійніше асоціювалося з ободом колеса. Обертання кубка в позиції догори дном на мобільній підставці дозволяє досягати ефекту мультиплікації вже в контексті ритуалу.

Доба небачених доти швидкостей дала поштовх творенню нових динамічних видовищ. Серед них хрестоматійними стали

ігри акробатів із биком, художньо втілені на фресках палацу Міноса на острові Крит та інших зразках крито-мікенського мистецтва. Акробат мав ухопити розлючену тварину за роги (перша фаза), а бик інстинктивним рухом голови закинути тіло атлета на спину (друга). Далі юнак мав кульбітом опустити ноги на круп тварини (третя), а потім, через наступний переворот, приземлитися обличчям до хвоста (четверта), щоб ще й опинитися поміж ногами тварини (п'ята), замкнувши довкола неї магічне коло (мал. 1: 4). Цілком можливо, що бик уособлював образ легендарного Мінотавра.

Епізоди поданої вище гри зафіксовано й на праатьківщині мікенських владик – у степах Євразії й на Південному Кавказі, зокрема петрогліфи Гобустану, піктограми на кераміці й металі (Отрощенко, 2011, s. 38-41, мал. 1-3, 7-14). Так, на горщику зі Старої Тойди (Воронезька область, Росія) знак «людина» прокреслено перед знаком «рогата тварина», що відповідає стартовій позиції атлета (мал. 1: 2). На площині бронзової сокири зі скарбу Цофальва



Мал. 1

Сюжет «гра акробата з биком» у знакових композиціях Центрально-Східної Європи:

- 1 – карбування на бронзовій сокирі з Трансильванії (Отрощенко, 1998, с. 93-98);
- 2 – знаки на горщику зі Старої Тойди, курган 4 (Отрощенко, 1998, с. 93-98);
- 3 – реконструкція фаз гри юнака з биком (Kehnscherper, 1973);
- 4 – акробат з биком на щитку золотого персня зі Смірни (Kehnscherper, 1973)

в Трансильванії викарбувано третю фазу дій – політ знака «людина» (акробата) понад хребтом тварини, та п'яту – маніпуляції попід тулубом бика (мал. 1: 1). На останню композицію звернув увагу Вадим Бочкар'єв, зазначивши, що це могла бути репліка мінойського сюжету – у бика позначено дві голови й два хвости. Щоб це могло значити?

Відповідь на порушене питання можна знайти в монографії німецького дослідника Кехншерпера «*Крит. Мікени. Санторін*», де графічно реконструйовано перші чотири фази ігор із биком, за Гансом Парсом (мал. 1: 3). Аби наочніше показати динаміку фаз дії, Ганс Парс намалював аж три голови тварини на одному тулубі (Kehnscherper, 1973, s. 90-91). Вирішуючи майже аналогічну проблему, майстер доби пізньої бронзи з Цофальви звернув увагу не лише на рух голови (опущена та відкинута назад), але й на зміну позиції хвоста (піднятий та опущений) цієї ж миті (мал. 1: 1). Отже, здійснено спробу відтворення динаміки вправи та реакції рогатої істоти на дії атлета фактично прийомами мультиплікації, навіть на рівні карбування знаків (Отрощенко, 2007, s. 205, мал. 4).

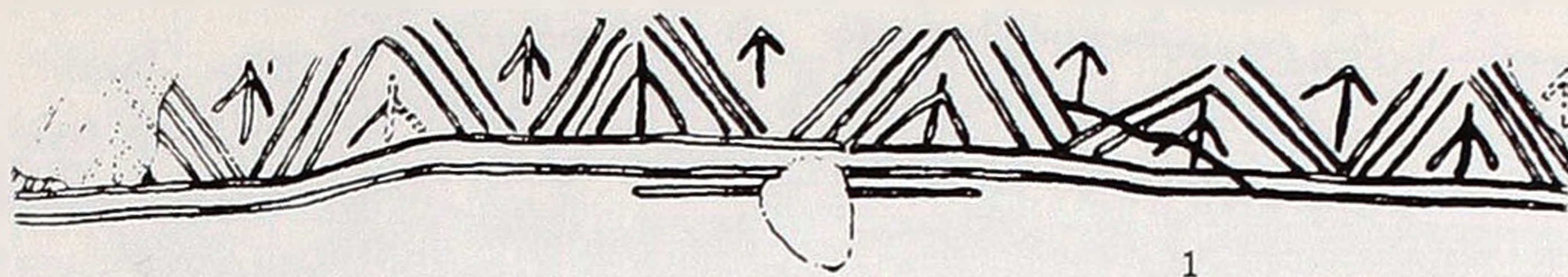
Кажуть: «З ким поведешся – від того й наберешся». Надто щільне зближення людини з твариною, птахом, плазуном призводило, зрештою, до появи химер у міфології, а в образотворчому мистецтві – композитних образів: мінотавр, кентавр, Симаргл, сфінкс, сирена, ехидна, песиголовець тощо. Жерці, а особливо шамани, хизувалися даром перевтілення, який дозволяв їм вступати в прямий контакт із силами потойбіччя. За доби пізньої бронзи було здійснено низку спроб графічно відтворити процес перевтілення антропоморфного персонажа в птаха, що злітає, чи стрілу, пущену з лука (Отрощенко, 1998, с. 93-95, мал. 1: 1-3).

Останню інтерпретацію запропоновано для композиції на посудині покровсько-

мосоловської зрубної культури з кургану 4 поховання 6 біля с. Бахмутівка, що в Луганщині (розкопки Станіслава Братченка). Шість пар знаків прокреслено по сирій глині поміж вінцями й ребром горщика. Їх розділено потрійним зигзагом на дві сфери (ряди). У нижньому ряду розташовано антропоморфні знаки, а у верхньому – знаки «стріла» (мал. 2: 1). Зв'язок поміж парами знаків за вертикаллю підтверджується в одному випадку, коли звивиста «лінія життя» проходить через усі розподільчі лінії, поєднуючи антропоморфний знак зі знаком «стріла» (Отрощенко, 1998, с. 93-94, мал. 1). Обертання такого горщика з певною швидкістю може дати ефект мультиплікації.

Більш перспективними в цьому плані є варіації динамічної спіральної композиції. Одну з них зафіксовано на стінках горщика з кургану 3, поховання 3 Першинського могильника (покровсько-мосоловська зрубна культура) в зоні давніх розкопок Каргалинського родовища мідних руд в Оренбурзькій області (Богданов, 2001, с. 66-67, мал. 1: 2, 3). Там фігура-вензель з рисами свастики й антропоморфності перевтілюється в птаха (його правиця трансформується в оперене крило) й піднімається праворуч і вгору. Подальшу пролонгацію польоту передано рядами насічок, які закручуються в спіраль під краєм вінець (мал. 2: 2, 3).

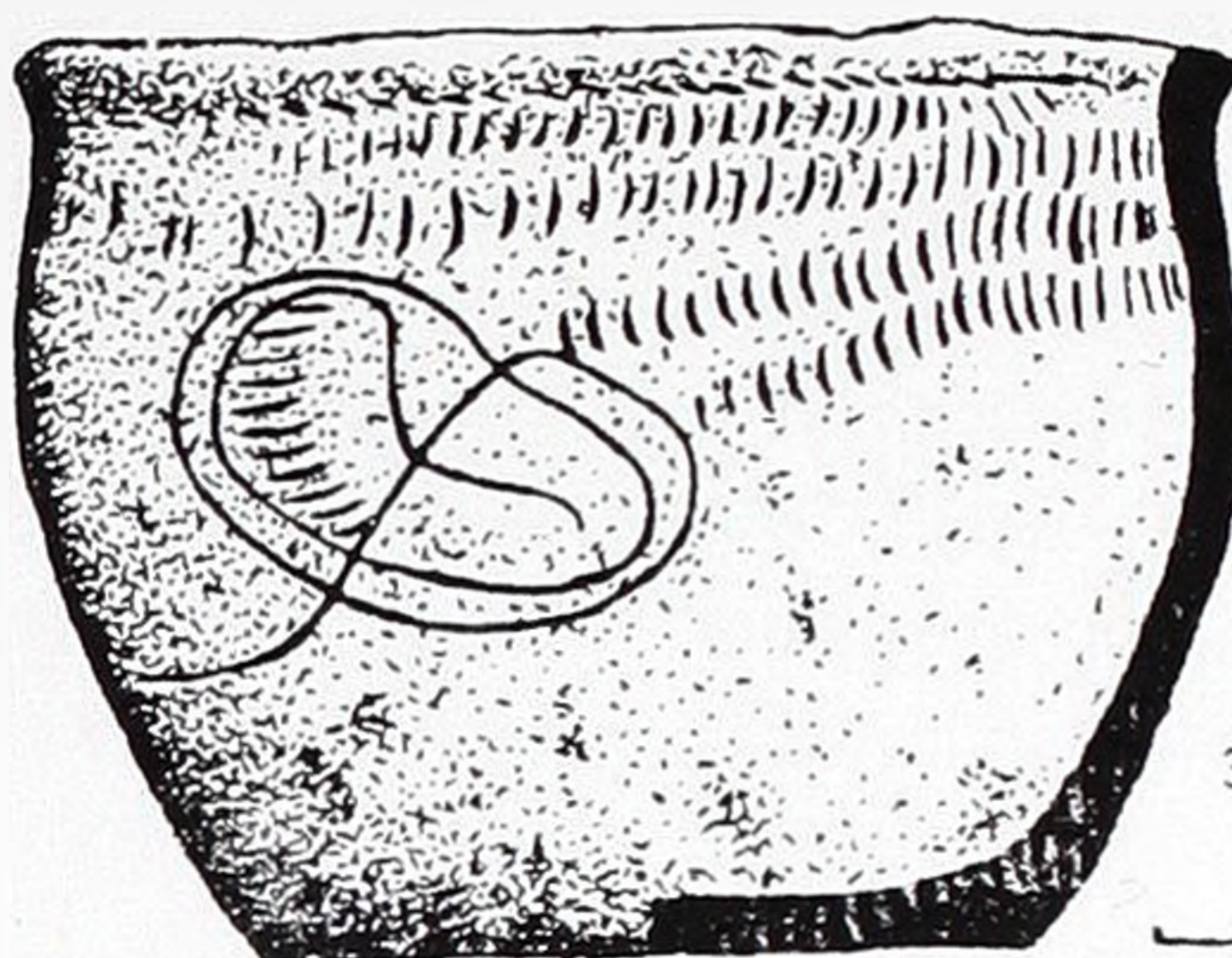
Особливо цікавою є ускладнена варіація спіральної композиції на горщику з кургану 34 могильника алакульської культури Черняки 1 у Челябінській області (Стоколос, 1972, с. 45, мал. 11: 10). Важливими для розуміння композиції є 24 знаки, розміщені в нижній частині посудини між ребром і денцем. Разом вони відтворюють ніби відрізок спіралі, що закручується лівостороннім рухом угору. Початок сюжету простежується в тому місці композиції, де другий виток



1



2



3

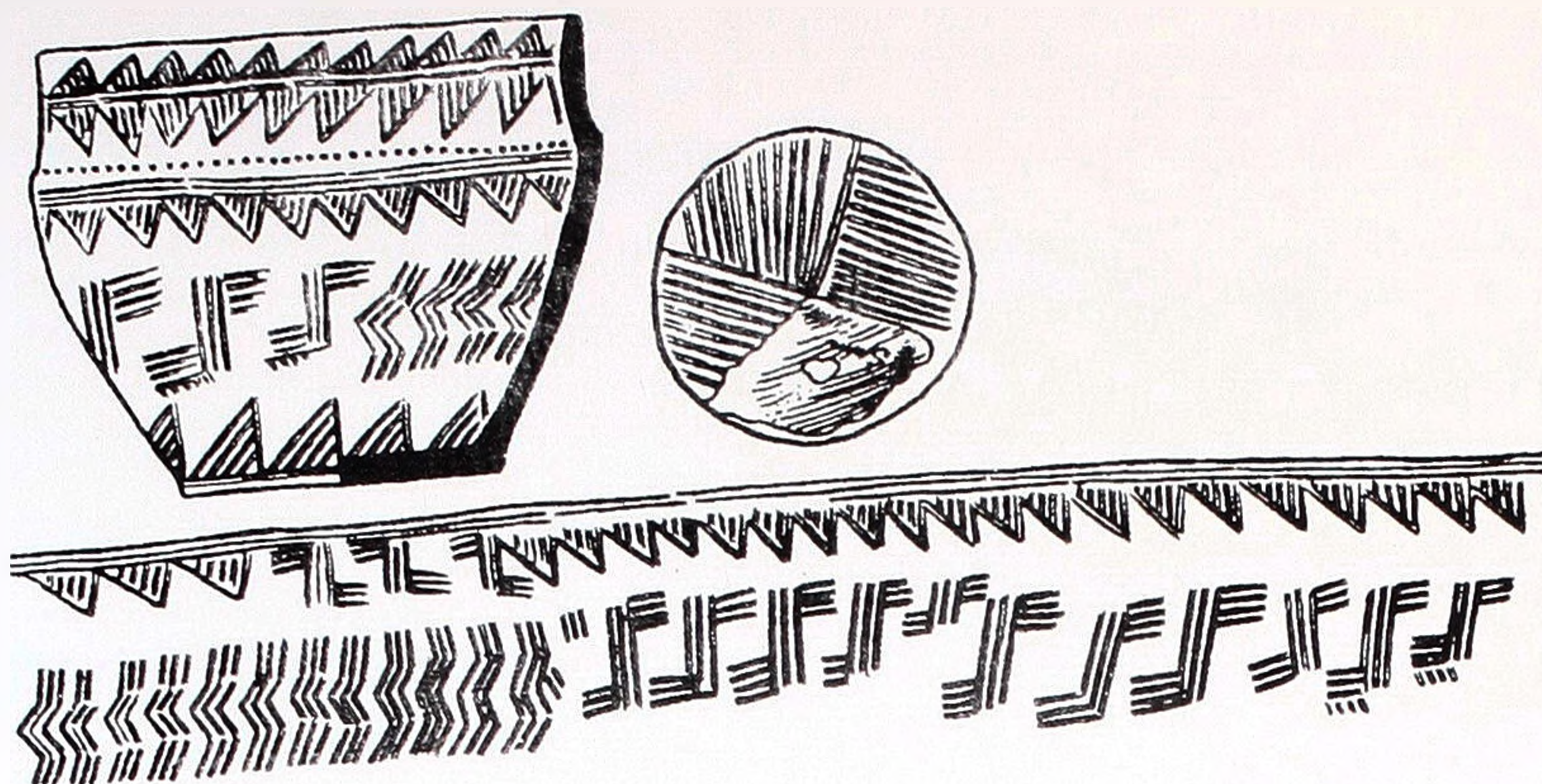
Мал. 2

Орнаментальні композиції:

1 – на посудині з кургану 4 поховання 6 біля с. Бахмутівка (Луганщина). Малюнок Віталія Отроценка;
2-3 – на горщику з кургану 3 поховання 3 Першинського могильника. Оренбурзька область (Богданов, 2001)

знакової спіралі перекриває стартову фігуру першого (мал. 3). Перед нами цикл перетворень за схемою «водоплавний птах – людина – птах у польоті». Перші чотири знаки, скомпоновані з трьох шевронів (горизонтальний – вертикальний – горизонтальний), становлять силует водоплавного птаха, що нагадує обернену літеру «Z». 5-й та 6-й знаки доповнено другим вертикальним шевроном знизу. Таке враження, що птахи виходять з води на суходіл і трансформуються у вервечку людей (знаки 7-17). Профільні силуети

людей передано чотирма шевронами, що утворюють вертикальний зигзаг. У тому, що запропоноване трактування небезпідставне, переконує знак 18, в якого двома рисками позначено дві «руки», спрямовані вперед і вниз. 19-й знак – найлаконічніший – від профілю «людини» лишається верхній шеврон «голови». Знаки 20-23 – силуети птахів, які «пливуть» угору, зменшуючись у розмірах. Знак 24 – найменший (укорочений) птах, що розпочинає другий виток спіралі. Останні три пташки, розриваючи бахрому трикутників, що



Мал. 3

Композиція на горщику з кургану 34 могильника Черняки 1.
Челябінська область (Стоколос, 1972)

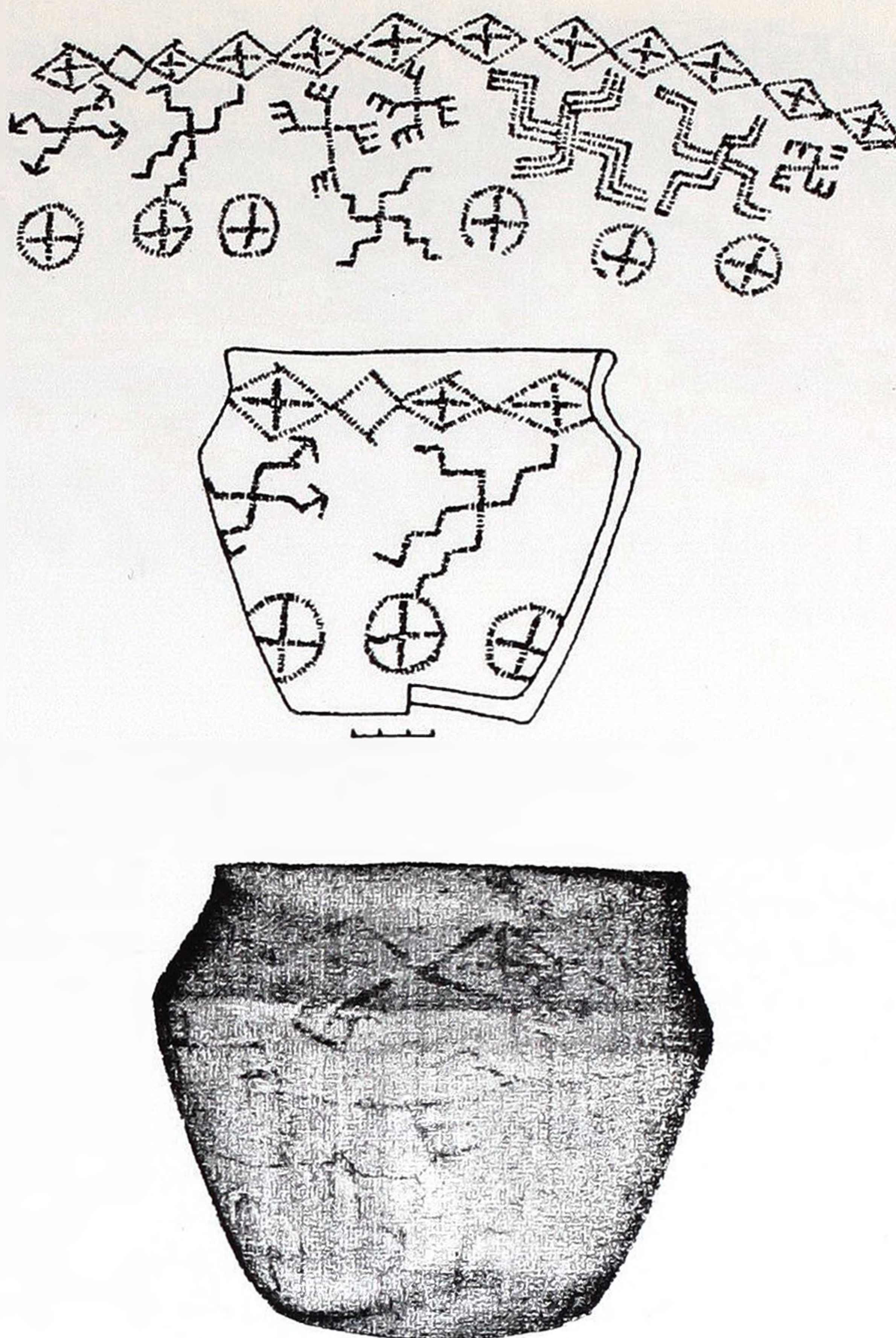
звисають від ребра горщика, розташовані понад головами людей уже справа наліво. Їхні силуети нагадують літеру «Z». Є відчуття, що ця продумана складна композиція містить потенціал мультиплікації. Слід лише цю спіраль розкрутити належним чином.

Остання композиція, що може акумулювати ефект мультиплікації у відтвореній на стінках горщика комбінації фігур, походить із поховання синташтинської культури з могильника Бестамак біля м. Костанай у Казахстані (розкопки 2007). Горщик відтворено в місцевому обласному виданні «Наша газета» від 19.06.2015 року й розміщено в мережі Інтернет (Уникальный керамологический сосуд...). Місце збереження артефакту – Костанайський історико-краєзнавчий музей. Композиція складається з трьох ярусів. Нижній (над денцем) містить 6 зображень кола з прямим хрестом усередині, а серед них – зображення правобічної свастики з відгалуженням на кожній лопаті. Середній формують 7 свастик (3 правобічні й 4 лівобічні) з відгалуженнями на кінчиках

гачків. На трьох лівобічних свастиках кожен із гачків закінчується тризубом, а на одній правобічній – стрілками. Верхній ярус становлять 12 горизонтальних ромбів, 11 з яких мають у собі прямий хрест, 12-й – порожній. Пара свастик під ним (правобічна й лівобічна) зазнають найбільших графічних трансформацій. При цьому лівобічна торкається відгалуженням нижньої ніжки кола з нижнього ярусу, нагадуючи фігуру на колесі (мал. 4).

Дослідження побудовано на низці припущень. Доступу до названих артефактів, що містяться нині в музейних колекціях чотирьох держав, не маю. Але, володіючи їхніми розмірами, формою та ілюстраціями знакових композицій, можна виготовити копії, поставити, припустимо, на гончарний круг і спробувати покрутити з різною швидкістю для того, щоб перевірити, чи спрацює на цих об'єктах ефект мультиплікації.

Р. С. : Уже після I Національного конгресу українських керамологів у Опішному (2015) мав нагоду переглянути



Мал. 4

Композиція на горщику з могильника Бестамак біля м. Костанай (Республіка Казахстан) (Уникальный керамологический сосуд...)

щемливий відеофільм «Колиска для ненародженої дитини» на презентації мистецького проєкту «Об'єми» в Центрі сучасного мистецтва «Пінчук Арт-Центр» у Києві. Його герої – відомі художники-постмодерністи Тамара та Олександр Бабаки, що працюють у селі Великий Перевіз (Полтавщина). Зокрема, Олександр, натхненний рухомими композиціями на

посуді доби пізньої бронзи, сконструював у своєму будинку вертикальний циліндр, який виходив крізь отвір у стелі до поворотного механізму на горищі, потім покрив об'єм полотном, подав команду асистенту й почав творити власні образи на поверхні циліндра, що обертався довкола осі. Такий творчий експеримент спровокований керамікою доби бронзи.

- Богданов, С. В. 2001. Першинский курганный могильник. В: Моргунова, Л. Н. (отв. ред.) XV Уральское археологическое совещание. Тезисы докладов Международной научной конференции. Оренбург: ООО «Оренбургская губерния», с. 64-67.
- Отрощенко, В. В. 1998. Сюжет перевтілення у знаковій системі племен зрубної спільноти. *Археологический альманах*, 7, с. 93-98.
- Отрощенко, В. В. 2007. Знакова система племен зрубної спільноти (XVII–XII ст. до н. е.). В: *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji: Lancut (26-28.X.2005 r.)*. Warszawa: Krajowy ośrodek badań i dokumentacji zabytków, s. 197-212.
- Отрощенко, В. 2011. Петроглифы Гобустана и знаковые системы эпохи бронзы Центрально-Восточной Европы. *İncəsənət və mədəniyyət problemləri*, 3, s. 38-51.
- Стоколос, В. С. 1972. Культура населения бронзового века Южного Зауралья. Москва: Наука.
- Уникальный керамологический сосуд, изготовленный 4000 лет назад, показали костанайцам на выставке одного экспоната [online]. Режим доступа: <https://www.ng.kz/modules/news/print.php?&storyid=18588> [Дата звернення 19 червня 2015].
- Kehnscherper, G. 1973. *Kreta, Mykene, Santorin*. Leipzig; Jena; Berlin: Urania-Verlag.

© Vitaliy Otroshchenko

Professor, Doctor of History,
head of the Department of the Archaeology of the Eneolithic – Bronze age
of the Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine.
ORCID ID 0000-0001-5707-8384.
otrok_o@ukr.net (Kyiv, Ukraine)

Multiplication Effect in the Decoration of Late Bronze Ware

The era of light chariots with wheels on spokes drawn by horses was the prologue to the epoch-making changes in the transition to the Late Bronze Age. It can be assumed that the contemplation of the rapid movement of wheels on spokes gave almost the first idea of the effect of multiplication in the societies of Steppe cattlemen. The vortex effect of the rotational movement of the wheel led to the image of the swastika, i.e. the sacred symbol of the Aryan chariots. The rotation of the swastika mounted on the axle creates an optical effect of the wheel on the spokes. It was recorded in cases when the swastika was inscribed from the outside in the circle of the bottom of the pot. The effect was enhanced when the vessel (cup) had a base, and the circle of the base together with the swastika was even more harmoniously associated with the rim of the wheel. Rotating the cup in an upside down position on a mobile stand allows you to achieve the effect of animation in the context of the ritual. The era of unprecedented speeds gave impetus to the creation of new dynamic spectacles. Among them were acrobatic games with a bull, artistically embodied in the frescoes of the Minos Palace on the island of Crete and other examples of Cretan and Mycenaean Art. Episodes of this game have been recorded in the ancestral homeland of the Mycenaean rulers in the steppes of Eurasia and in the South Caucasus, in particular petroglyphs of Gobustan, pictograms on ceramics and metal. The study is based on a number of assumptions. The author does not have access to these artefacts, which are currently contained in the museum collections of the four states. But with their size, shape and illustrations of iconic compositions, you can make copies, put on a potter's wheel and try to rotate at different speeds to see if the effect of animation will play on these objects.

Keywords: Ukrainian ceramology, archaeological ceramology, Late Bronze Age, clay products, ornament, signs, composition, multiplication effect.

References:

- Bogdanov, S. V. 2001. Pershinskij kurgannyj mogil'nik. In: Morgunova, L. N. (ed.) *XV Ural'skoe arxeologicheskoe soveshhanie. Tezisy dokladov Mezhdunarodnoj nauchnoj konferenczii*. Orenburg: OOO «Orenburgskaya guberniya», s. 64-67.
- Otroshchenko, V. V. 1998. Siuzhet perevtilennia u znakovii systemi plemen zrubnoi spilnoty. *Arkheologicheskii almanakh*, 7, s. 93-98.
- Otroshchenko, V. V. 2007. Znakova systema plemen zrubnoi spilnoty (XVII–XII st. do n. e.). In: *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji: Lancut (26-28.X.2005 r.)*. Warszawa: Krajowy ośrodek badań i dokumentacji zabytków, s. 197-212.
- Otroshchenko, V. 2011. Petroglify Gobustana i znakovye sistemy epokhi bronzы Tsentralno-Vostochnoi Evropy. *Incəsənət və mədəniyyət problemləri*, 3, s. 38-51.
- Stokolos, V. S. 1972. *Kul'tura naseleniya bronzovogo veka Yuzhnogo Zaural'ya*. Moskva: Nauka.
- Unikal'nyj keramologicheskij sosud, izgotovlennyj 4000 let nazad, pokazali kostanajczam na vy'stavke odnogo e'ksponata [online]. Rezhim dostupu: <https://www.ng.kz/modules/news/print.php?&storyid=18588> [Data zvernennia 19 chervnia 2015].
- Kehnscherper, G. 1973. *Kreta, Mykene, Santorin*. Leipzig; Jena; Berlin: Urania-Verlag.

Отримано 05 березня 2021

Received March 05, 2021